

نگاهی به تاریخ دوران اسلامی لیبی حجگزاری و چالش‌های پیش رو

محمود سامانی*

چکیده

لیبی تا نیمه قرن نوزدهم میلادی از استقلال برخوردار نبود. رومی‌ها، یونانی‌ها، عثمانی‌ها و ایتالیایی‌ها از جمله حاکمان این سرزمین بودند. افراد توانمند لیبیایی از همان قرن نخست هجری نسبت به انجام مناسک حج اهتمام داشته‌اند؛ اما در طول تاریخ، حجگزاری آنان با چالش‌هایی مواجه بوده است. در این مقاله که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده، پس از معرفی لیبی و پرداختن اجمالی به تاریخ پیش و پس از اسلام آن سرزمین، از چگونگی حجگزاری و چالش‌های زائران لیبی سخن گفته شده است. برآیند مقاله حاکی از آن است که جز در دوره تسلط عثمانی بر لیبی - که حجگزاری با چالش‌های کمتری مواجه بوده است - مردم لیبی برای انجام مناسک حج با چالش‌های داخلی و خارجی مواجه بوده‌اند. ناامنی مسیر حج، کمبود آب، دوری راه، بیماری‌های مسری و کمبود امکانات بهداشتی از یک سو و از سوی دیگر حضور استعمارگران

* . مدرس دانشگاه و عضو گروه تاریخ پژوهشکده حج و زیارت.

Mahmud.samani@gmail.com

و به‌ویژه اشغال نظامی لیبی از سوی ایتالیا از چالش جدی برای حجگزاری لیبی‌ها بوده است. مناسبات خصمانه دولت عربستان با لیبی در دوره حکومت معمر قذافی نیز از دیگر چالش‌های خارجی حجگزاری لیبی بوده است. کلیدواژه‌ها: لیبی، حجگزاری لیبی‌ها، چالش‌های داخلی، چالش‌های خارجی.

مقدمه

لیبی کشوری در آفریقای شمالی با ۱٬۷۵۹٬۵۴۱ کیلومتر مربع وسعت، چهارمین کشور پهناور قاره آفریقا است. این کشور از شمال به دریای مدیترانه، از شرق به مصر، از غرب به الجزایر و تونس و از جنوب با سودان، چاد و نیجر هم‌مرز است. لیبی در حد فاصل مغرب عربی واقع شده و پل ارتباطی کشورهای آفریقایی، مغرب عرب و خاورمیانه به شمار می‌آید.

حدوداً ۸۷ درصد مردم لیبی، عرب هستند و هفت درصد آنها، نژاد بربر دارند. جمعیت لیبی در سال‌های اخیر حدود ۶٬۸۷۱٬۰۰۰ نفر اعلام شده که حدود یک چهارم آن در پایتخت این کشور در طرابلس ساکن هستند. دین رسمی در لیبی، اسلام است و حدود ۹۷ درصد مردم اهل سنت و پیرو مذهب مالکی هستند. اباضیه - تنها فرقه باقی مانده از خوارج - نیز در لیبی پیروانی دارد که تعداد آنان به طور دقیق دانسته نیست. هم‌اکنون اباضی‌ها در جبل نفوسه و زواره (طرابلس) ساکن هستند. (بارونی، ۱۳۵۷ق، صص ۳۱ و ۳۲؛ جعفری، ۱۳۷۱ش، ص ۱۵۳)

لیبی از این جهت حائز اهمیت است که جزو ده کشور اصلی صادرکننده نفت و گاز در جهان، و از کشورهای تأثیرگذار در معادلات شمال آفریقا است. همچنین موقعیت ژئوپلیتیکی منحصر به فرد، نزدیکی به اروپا، سابقه مبارزاتی ضد استعمارگران، از کانون‌های ضدیت با صهیونیست‌ها، داشتن بازار اقتصادی مناسب برای کشورهای پرجمعیت همسایه مانند مصر و دیگر کشورهای توسعه‌یافته از دیگر دلایل اهمیت این کشور است؛ از این رو کشورها می‌کوشند تحولات لیبی به سود منافع آنها رقم بخورد.

و به‌ویژه اشغال نظامی لیبی از سوی ایتالیا از چالش جدی برای حجگزاری لیبی‌ها بوده است.

مناسبات خصمانه دولت عربستان با لیبی در دوره حکومت معمر قذافی نیز از دیگر چالش‌های خارجی حجگزاری لیبی بوده است.

کلیدواژه‌ها: لیبی، حجگزاری لیبی‌ها، چالش‌های داخلی، چالش‌های خارجی.

مقدمه

لیبی کشوری در آفریقای شمالی با ۱٬۷۵۹٬۵۴۱ کیلومتر مربع وسعت، چهارمین کشور پهناور قاره آفریقا است. این کشور از شمال به دریای مدیترانه، از شرق به مصر، از غرب به الجزایر و تونس و از جنوب با سودان، چاد و نیجر هم‌مرز است. لیبی در حد فاصل مغرب عربی واقع شده و پل ارتباطی کشورهای آفریقایی، مغرب عرب و خاورمیانه به شمار می‌آید.

حدوداً ۸۷ درصد مردم لیبی، عرب هستند و هفت درصد آنها، نژاد بربر دارند. جمعیت لیبی در سال‌های اخیر حدود ۶٬۸۷۱٬۰۰۰ نفر اعلام شده که حدود یک‌چهارم آن در پایتخت این کشور در طرابلس ساکن هستند. دین رسمی در لیبی، اسلام است و حدود ۹۷ درصد مردم اهل سنت و پیرو مذهب مالکی هستند. اباضیه - تنها فرقه باقی مانده از خوارج - نیز در لیبی پیروانی دارد که تعداد آنان به طور دقیق دانسته نیست. هم‌اکنون اباضی‌ها در جبل نفوسه و زواره (طرابلس) ساکن هستند. (بارونی، ۱۳۵۷ق، ص ۳۱ و ۳۲؛ جعفری، ۱۳۷۱ش، ص ۱۵۳)

لیبی از این جهت حائز اهمیت است که جزو ده کشور اصلی صادرکننده نفت و گاز در جهان، و از کشورهای تأثیرگذار در معادلات شمال آفریقا است. همچنین موقعیت ژئوپلیتیکی منحصر به فرد، نزدیکی به اروپا، سابقه مبارزاتی ضد استعمارگران، از کانون‌های ضدیت با صهیونیست‌ها، داشتن بازار اقتصادی مناسب برای کشورهای پرجمعیت همسایه مانند مصر و دیگر کشورهای توسعه‌یافته از دیگر دلایل اهمیت این کشور است؛ از این رو کشورها می‌کوشند تحولات لیبی به سود منافع آنها رقم بخورد.

در باره پیشینه موضوع با استقصای صورت گرفته، اثری یافت نشد. اما مطالبی درباره حجگزاری مردم لیبی به صورت پراکنده در برخی از سفرنامه‌های حج و برخی مداخل مربوط به دانشنامه حج و حرمین شریفین، مانند حجگزاری کشورهای تونس و الجزایر، یافت می‌شود.

این مقاله در محورهای تاریخ لیبی پس از اسلام، حجگزاری و چالش‌های مردم لیبی انجام حج در بعد داخلی و خارجی تنظیم شده است.

۱. تاریخ لیبی پس از اسلام

در زمان خلیفه دوم در سال ۲۱ هجری، مسلمانان به فرماندهی عمرو عاص پس از فتح مصر وارد سرزمین لیبی شدند. (ابوحاتم تیمی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۹۳؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۵۶؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۳۱۱) آنان در طول حضور و حاکمیت خود، آثاری پدید آوردند که از مهم‌ترین آنها در طرابلس می‌توان به مسجد جامع و بازار شهر اشاره کرد. پس از گسترش اسلام، این سرزمین تابع خلافت‌های اموی (۴۱-۱۳۲ق.) (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۲۴۰)، عباسی (۱۳۲-۶۵۴ق.) (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۳۸۶ و ۴۱۱) و در مقاطعی تحت حاکمیت دولت فاطمی (۲۹۷-۵۶۷ق.) درآمد.

سال ۳۵۸ هجری پادشاه روم، طرابلس و نواحی مجاور آن را به آتش کشید. (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۱۱، ص ۴۱۷) سرانجام در قرن شانزدهم میلادی با پیروزی عثمانی‌ها (حک: ۶۹۹-۱۳۲۳ق.) بر دولت ممالیک (حک: ۶۴۸-۹۲۳ق.)، افزون بر مصر به تدریج بر لیبی نیز سلطه یافتند. البته در برهه‌ای لیبی تحت حاکمیت مستقیم عثمانی نبود؛ ولی مجدداً سال ۱۸۳۵ میلادی تحت حاکمیت مستقیم عثمانی قرار گرفت. بین سال‌های ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۲ میلادی جنگی میان ایتالیا و عثمانی در گرفت. پس از پایان جنگ، به فرمان سلطان عثمانی، اهالی لیبی از خودمختاری برخوردار شدند. با این اوصاف سلطان عثمانی، تحت عنوان خلیفه اسلام، حق منصوب کردن حاکم را از وظایف خود دانست.

شکل‌گیری کشور جدید لیبی

پس از جنگ جهانی دوم، گروه سنوسی دوباره فعالیت سیاسی خود را با رهبری «محمد ادریسی» شروع کرد. این امر به اضافه اختلافات طرف‌های پیروز در جنگ، باعث شد که لیبی استقلال خود را پس از آنکه ایتالیا از فرمانروایی بر لیبی دست کشید، به دست آورد. سال ۱۹۵۰ میلادی ملل متحد، طرح استقلال لیبی را تهیه کرد و سال ۱۹۵۱ میلادی به وسیله سید محمد ادریس المهدی السنوسی (ادریس اول) استقلال لیبی رسماً به صورت پادشاهی اعلام شد. از سال ۱۹۵۷ تا ۱۹۶۳ به صورت کشوری فدرال مرکب از سه ایالت طرابلس غرب، سیرنائیک و فزان اداره می‌شد و این نظام فدرال سال ۱۹۶۳ به پایان رسید و کشور به ده محافظه (استان) تقسیم گردید. سال ۱۹۶۳ کودتایی بدون خونریزی تحت رهبری سرهنگ معمر قذافی و جمعی از افسران جوان صورت گرفت. در نتیجه ادریس اول - که در ترکیه مشغول معالجه بود - از سلطنت خلع، و پارلمان منحل شد و در این کشور نظام جمهوری شکل گرفت. (باسورث، ۱۳۸۱ش، ص ۱۳۲)

تفکر سنوسیه که در یک قرن اخیر، نقش مهمی در حیات مذهبی لیبی ایفا کرده بود، با قیام سال ۱۹۶۸ میلادی تضعیف شد و حذف جامع البیضاء - که مدرسه علمیه سنوسیه بود - ضربه مرگباری بر پیکره این طریقت وارد کرد. سنوسیان معتقدند که مسلمانان باید به همان روش مسلمانان صدر اسلام زندگی کنند و با هم متحد و یکپارچه شوند. (ژوزف کوک، ۱۳۷۳ش، صص ۶۲-۶۰)

شورای انقلاب به ریاست قذافی، کشور را جمهوری سوسیالیستی اعلام کرد. به این ترتیب، لیبی تا پیش از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، تنها کشور سوسیالیست و طرفدار شرق در قاره آفریقا بود. (امیرشاهی، ۱۳۷۷ش، ص ۹) سال ۱۹۷۰ دولت، صنعت نفت لیبی را ملی ساخت و در همان سال، اموال ایتالیایی‌ها و یهودیان مصادره شد. همچنین در دسامبر همان سال اکثر کلیساهای پیرو مذهب کاتولیک به مساجد تبدیل شد. (بیات، ۱۳۸۴، ص ۶۰۵)

قذافی، دوم مارس سال ۱۹۷۷ میلادی شورای رهبری انقلاب و وزارتخانه‌ها را منحل کرد و نظام جمهوری را به جماهیری تغییر داد و ساختار سیاسی جدیدی بر اساس آموزه‌های کتاب سبز خود ایجاد کرد. نظام جماهیری مبتنی بر نظریه دمکراسی مستقیم و دو رکن اساسی کنگره‌های مردمی به عنوان قانونگذار (پارلمان) و کمیته‌های مردمی به عنوان قوه مجریه بود.

بهمین ماه ۱۳۸۹ شمسی اعتراضات گسترده‌ای در لیبی علیه حکومت معمر قذافی آغاز شد که به موجب آن بخش‌های مختلفی از این کشور به مرور از کنترل نیروهای حکومت خارج شد. سرانجام ۲۸ مهرماه ۱۳۹۰ با قتل معمر قذافی، حکومت وی بر این کشور کاملاً تمام شد. پس از پیروزی مخالفان و کشته شدن قذافی و وفاداران وی و نیز دستگیری فرزندش، سیف‌الاسلام قذافی، بخش اعظمی از لیبی در کنترل شورای ملی انتقالی درآمد. کرسی لیبی در سازمان ملل نیز از تاریخ ۱۶ سپتامبر ۲۰۱۱ به نماینده شورای ملی انتقالی سپرده شد. البته در سال‌های اخیر، لیبی گرفتار بحران سیاسی است.

۲. حج‌گزاری در لیبی

مردم لیبی از همان قرون نخست هجری نسبت به انجام مناسک حج اهتمام داشته‌اند. این سرزمین در مسیر زائران بیت‌الله الحرام قرار داشت و حجاج تونس، الجزایر و مراکش در مسیر خود وارد لیبی می‌شدند و از آنجا به مصر، و در نهایت به حجاز می‌رفتند. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶-۱۱؛ عبدری، ۱۴۲۶ق، ص ۳۲۹-۳۳۹) کاروان حج مغربی همیشه می‌کوشید که همزمان با کاروان حج مصری و با فاصله اندکی از آن، مصر را ترک کند. (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ص ۱۴) مصرا ته، اجدابیا، برقه و بن غازی از مناطقی در لیبی بود که حجاج مغربی از آنها می‌گذشتند تا به مصر برسند. (الشرق و الغرب، ۲۰۰۵م، ص ۲۸۰-۲۸۱ و ۲۳۳-۲۳۵؛ جعفریان، ۱۳۸۹ش، ص ۱۴)

ابن بطوطه در مسیر حج قابس، طرابلس، مسلاته و مصراته را در لیبی پشت سر نهاده تا به سرت رسیده است. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۱۱-۶) قصر برصیصای عابد، قبة السلام و قصر زعافیه منازلی دیگر است که ابن بطوطه از آنها گذشته تا به اسکندریه برسد. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۱۱-۶) عبدری نیز نوشته که پس از طرابلس به مصراته، سرت، برقه و اسکندریه رفته و فاصله دو شهر اخیر را ده روز یاد کرده است. (عبدری، ۱۴۲۶ق، صص ۱۵۷، ۱۸۰، ۱۸۳-۱۸۴، ۲۰۰-۲۰۳، ۲۱۰-۲۰۹ و ۲۱۶)

در قرن دوازدهم هجری، در لیبی قصری ساخته شده بود که زائران بیت الله الحرام اشیای باارزش خود را در آن قرار می‌دادند. این بنا که «قصر حج» خوانده می‌شد یکی از نمونه‌های جالب معماری قدیمی است. این ساختمان شامل ده‌ها اتاقک کوچک است که کاربردی عجیب در آن زمان داشته است. همان‌طور که از اسم این بنا برمی‌آید، این ساختمان مورد استفاده کسانی بوده است که به زیارت حج می‌رفته‌اند. با توجه به اینکه سفر حج در زمان‌های گذشته، ماه‌ها به طول می‌انجامید، افراد زیادی برای رفتن به این سفر، وسایل باارزش خود را در این اتاق‌ها نگهداری می‌کردند. شاید بتوان معادل این اتاق‌ها را با صندوق‌های امانات در بانک‌ها و یا فرودگاه‌ها مقایسه کرد. جالب اینجاست که تعداد این اتاقک‌ها هم ۱۱۴ عدد، به تعداد سوره‌های قرآن، ساخته شده بود. افزون بر آن، نام لیبی جزو سرزمین‌هایی است که دارای اوقاف برای امور حج و حرمین بوده است. (کردی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۱۹۳. همچنین ر.ک: زکی یمانی، ۱۴۲۸ق، ج ۴، صص ۲۰۹-۱۳۷ «اوقاف الحرمین الشریفین»)

برخی از لیبیایی‌ها در حرمین تأثیرگذار بوده‌اند؛ چنان‌که محمد بن علی سنوسی، از سادات حسنی و از نسل ادریسیان مغرب، از چهره‌های شاخص تأثیرگذار در لیبی و مکه مکرمه بوده است. وی در این شهر مقدس با شیخ احمد بن ادريس فاسی، شیخ طریقه قادریه و خضریه و مؤسس طریقه ادریسیه که متأثر از افکار وهابیت نیز بود، ملاقات کرد و بین سال‌های ۱۸۳۰ تا ۱۸۴۳ میلادی ملازم او شد و از او کسب علم

کرد. و پس از آن دعوت خود را در مکه آغاز کرد و شاگردانی یافت. برخی از حجاج طرابلس و حجاز نیز دعوت او را پذیرفتند. (صلابی، ص ۲۱)

او اولین زاویه (خانقاه) برای نشر تفکر اصلاحی خویش را سال ۱۸۲۷ در ابی قییس مکه بنا کرد. (حلیمی، ۱۳۸۲، ص ۲۵۴) پس از آن، زاویه‌های متعددی یکی پس از دیگری ایجاد شدند. همچنین اولین زاویه او در لیبی سال ۱۸۴۲ در بیضا برپا شد و سپس به تمام لیبی، صحرای آفریقا، مصر، مراکش، شام و حجاز گسترش یافت. در دوران زعامت فرزندش، امیر محمد مهدی سنوسی، (که زاده لیبی بود) بر طریقت سنوسیه، او و پیروانش توانستند بر سراسر لیبی مسلط شوند و اداره بخش‌های آموزش، اقتصاد، بازرگانی و حمل و نقل این سرزمین را در دست بگیرند. (موسوی بجنوردی، ۱۳۶۸ش، ج ۱۵، ص ۴۶۵)

از نحوه اعزام و آمار حجاج لیبیایی در مقاطع مختلف تاریخی، اطلاع دقیقی در دست نیست. در عصر استعمار لیبی، تعداد قابل توجهی از لیبیایی‌ها به حجاز هجرت کردند و در آنجا منشأ خدماتی بودند؛ چنان‌که برخی در موسم حج به زائران بیت‌الله الحرام خدمت می‌کردند. احمد ذهبی نیز از غرب لیبی به مدینه آمد و برخی از حجاج در خانه او مهمان می‌شدند. منزل او بین باب و سحیمی بود. (قشطاط، ۲۰۰۳ق، ص ۲۱۱)

در سال‌های اخیر، سازماندهی حجاج زیر نظر سازمان اوقاف لیبی انجام می‌گیرد. تعداد حجاج لیبیایی در حال حاضر و پس از کسر بیست درصدی از سمیه کشورها از سوی عربستان، حدود ۶۵۰۰ نفر است. افزون بر این تعداد از حجاج، باید به تیم‌های بعثه‌ها و صد نفر حاجی معلول که با هزینه دولت لیبی اعزام می‌شوند، اشاره کرد. (تاریخ انتشار: یکشنبه ۲۴ شهریور ۱۳۹۲، ۴: ۳۱ شناسه مطلب: ۳۹۸۲۲) هزینه سفر حج لیبیایی‌ها در چند سال قبل، در برخی سال‌ها حدود دو هزار دلار و در سال ۱۳۹۶ شمسی هزینه ۳۲۰۰ دلار بوده است. (خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۳۹۶).

در سال‌های اخیر نماینده وزارت اوقاف لیبی در امور حج، مفتاح الحججی است که با مقامات عربستان، برای تصحیح و امضای برخی قراردادها و گرفتن جزئیات و توضیح تمام مسائل و تدابیر اداری قانونی که باید با شرکت‌های طرف قرارداد در خصوص خدمات‌رسانی به حجاج لیبی و اطلاع از قوانین جدید صادره از سوی دستگاه‌های ذیربط انجام شود، مذاکراتی کرده است. این نشست برای تبیین واقعی مسائل زیادی که در گذشته بررسی نشده بود، برگزار شد که مهم‌ترین مسئله، آماده کردن حجاج برای ادای مناسک حج از طریق اطلاع‌رسانی در خصوص عملیات اعزام گروهی به جمرات یا مسجدالحرام بود.

در موسم حج سال ۱۳۹۴ شمسی و در رویدادهای غمناک موسم حج، برخی از حجاج لیبی نیز جان باختند؛ چنان‌که بنا به گفته بعثه لیبی، در فاجعه منای سال ۱۳۹۴ ده نفر از حجاج لیبی در گذشتند و هفت نفر نیز مصدوم شدند. (روزنامه مشرق، تاریخ انتشار: ۱۳ مهر ۱۳۹۴؛ ویکی‌پدیا، دانشنامه آزاد) به دنبال این حادثه، در لیبی کمیته‌ای برای پیگیری تشکیل شد. این کمیته متشکل از رؤسای کمیته‌ها و هماهنگ‌کنندگان مناطق است و مسئله فاجعه منا را پیگیری می‌کند.

یکی از زائران لیبیایی به نام محمد ابوبکر - که به همراه مادر خود توانسته بود از فاجعه یادشده جان سالم به در برد - علت این حادثه را تراکم جمعیت در حال حرکت در مسیرها و بسته شدن تمامی ورودی‌ها و خروجی‌ها - به جز یکی از آنها - توسط پلیس سعودی می‌داند. وی یادآوری کرده است، در مقابل خود، افراد زیادی را دیده که بر اثر تنگی نفس و خفگی جان دادند و این در حالی بوده که پلیس‌ها کاملاً بی‌تجربه رفتار می‌کردند و حتی مسیرهای عبوری و جاده‌های اطراف را هم بلد نبودند.

۳. چالش‌های حجگزاری مردم لیبی

یکی از چالش‌های حجج لیبی و دیگر حجاج مغربی، دستبرد به کاروان حج بوده است؛ چنان‌که در سرت، برخی طوایف عرب به کاروان حج دستبرد

می زدند و در صورت آمادگی کاروانیان، ناکام می ماندند. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۱۱-۶)

طولانی و سخت بودن راه و کمبود آب آشامیدنی در مسیر، سفر از راه حج مغربی را دشوار می کرد. منطقه صحرا نیز گاه‌وبی‌گاه صحنه درگیری قبایل و تاخت و تاز راهزنان بود و کاروانیانی که راه را از ساحل کج می کردند و وارد شهر می شدند، از این دشواری‌ها بی بهره نمی ماندند. (الشرق و الغرب، ۲۰۰۵م، صص ۲۳۴-۲۳۵)

چالش دیگری که بر حجگزاری مردم لیبی تأثیر داشته، روابط تیره دولت لیبی در زمان معمر قذافی با عربستان بوده است؛ زیرا در پی اتهام عربستان به لیبی مبنی بر دست داشتن و اجیر کردن چهار تبعه لیبی در ترور ولیعهد عربستان، عبدالله بن عبدالعزیز، در سال ۲۰۰۴ میلادی مناسبات این دو کشور عربی به تیرگی گرایید. (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۱۳، ۱ آذر ۱۳۹۹)

پس از قذافی نیز عربستان سعودی، به دلیل تعارضات مذهبی با جریانات صوفی‌گری و اخوانی لیبی که ضد تفکر وهابیت تکفیری هستند، تمایلی به ارتباط با حکومت قانونی لیبی نشان نداده است. بسیاری از تندروی‌ها توسط سلفی‌های افراطی و وهابی‌ها در لیبی - مانند تخریب ضریح‌ها و قبور مقدس - با حمایت عربستان سعودی صورت گرفته است. مردم لیبی بارها شعار «مرگ بر وهابیون سلفی» و «مرگ بر عربستان» سر داده‌اند.

همچنین دولت عربستان گاهی برخی از زائران لیبیایی را بازداشت کرده است؛ چنان که چند سال پیش، پس از انجام عمره، سه شهروند لیبیایی با نام‌های محمد حسین الخضراوی، محمود بن رجب و حسین زعیط - که از رهبران انجمن هفدهم فوریه و از اهالی شهر «الزاویه» لیبی بودند - در فرودگاه جدّه بازداشت شدند. چنین اقدامی با واکنش فعالان لیبیایی مواجه شد و آنان با برگزاری تظاهراتی مقابل سفارت عربستان در لندن، با در دست گرفتن پلاکاردهایی، از مسئولان عربستانی خواستند تا سرنوشت این سه شهروند لیبیایی را مشخص کنند.

یحیی بن حلیم، رئیس سازمان حج اوقاف و امور اسلامی دولت وفاق ملی، نیز با بیان اینکه سهمیه حجاج لیبیایی در سال گذشته ۷۸۰۰ نفر بوده است، اظهار داشته که دولت عربستان سهمیه‌ای به تعداد ۱۷۵۰ نفر به طرفداران ژنرال حفتر اختصاص داده است؛ در حالی که او به یک دولت رسمی و مورد تأیید سازمان ملل حمله، و تمام قوانین بین‌المللی را نقض کرده است و اصلاً قابل تصور نیست که دولتی با چنین نیروی متجاوززی برای سرنگونی یک دولت قانونی همکاری کند.

در اقدامی دیگر، مقامات سعودی سه عمره گزار لیبیایی را بازداشت و به نیروهای خلیفه حفتر تحویل دادند که هم‌اینک در زندان قرناده به سر می‌برند. دولت وفاق ملی، به ریاست فایز سراج، از وزارت خارجه عربستان خواست سرنوشت سه لیبیایی بازداشتی در زندان‌های عربستان را که در ۲۵ ژوئیه گذشته، پس از ادای مراسم عمره بازداشت شدند، مشخص کند. کنسولگری لیبی در جده، در پیامی خطاب به مقامات سعودی گفت که پس از تماس‌های مستقیم با سرویس عربستان از وزارت کشور عربستان جواب گرفت که سه بازداشتی پس از هماهنگی بین دفتر پادشاهی عربستان و دولت شرق لیبی وابسته به حفتر تحویل داده شدند.

چنین چالشی در سال‌های اخیر، موجب محرومیت برخی از لیبیایی‌ها از سفر حج شده است؛ چنان که به نوشته روزنامه فلسطینی المنار، آل سعود مسلمانان لیبی، یمن، سوریه و قطر را از شرکت در مراسم حج و عمره محروم کرده و سیاسی‌کاری در حج را ابزاری برای فشار به حاکمان عربی و اسلامی قرار داده است. این رفتارهای آل سعود موجب شده تا مفتی اعظم لیبی، صادق الغاریانی، از مسلمانان جهان بخواهد که مراسم حج را تحریم کنند. شماری از مفتی‌های دیگر نیز چنین فتوایی را تأیید کرده‌اند. به گفته آنان، عربستان سعودی عواید حج فرض و عمره را برای کشتار مسلمانان استفاده می‌کند.

در فتوای مفتی اعظم لیبی آمده است:

«پولی که حاجیان به سعودی می‌پردازند، حکومت این کشور آن را برای انجام جرایم علیه دیگر مسلمانان به مصرف می‌رساند». در این فتوا آمده است کسانی که قبلاً

حج تمتع یا عمره را انجام داده‌اند و می‌خواهند دوباره به حج بروند، ثواب نمی‌کنند؛ بلکه گناهکار می‌شوند. (شبکه العالم)

از دیگر چالش‌های حجاج لیبی، اوضاع سیاسی آشفته این کشور است که از سال ۲۰۱۱ قمری پس از سقوط معمر قذافی، دچار جنگ داخلی بین دو گروه دولتی و نیروهای نزدیک به خلیفه هفتم شده است. در واقع می‌توان گفت لیبی به دو بخش تقسیم شده است: در شرق کشور، نیروهای هفتم مستقر هستند و در غرب، دولت مستقر در پایتخت قرار دارد. این ناآرامی‌ها گاهی منجر به آسیب دیدن حجاج شده است؛ چنان‌که رسانه‌های محلی گزارش داده‌اند که در حملات هوایی، تعدادی از زائران بیت‌الله الحرام لیبی، از جمله کودکان، به شدت زخمی شدند. (خبرگزاری شبستان، ۲۹ شهریور ۹۹)

در حال حاضر، ارتش ملی لیبی به فرماندهی ژنرال خلیفه هفتم به بهانه سرکوب گروه‌های تروریستی و مواجهه با دولت وفاق ملی، در نبرد است که طی آن، صدها نفر کشته و زخمی، و هزاران نفر از شهروندان لیبیایی آواره شده‌اند. در چنین وضعیتی عربستان سعودی برای روحیه دادن به نیروهای هفتم، برای بازماندگان نیروهایی که در جنگ طرابلس کشته شده‌اند، تعداد ۱۷۵۰ روادید حج در سال ۲۰۱۹ میلادی صادر کرده است. (خبرگزاری تسنیم، ۱۹ مرداد ۱۳۹۸)

رفتار نامناسب آل سعود و دخالت این کشور در امور لیبی، موجب شد تا مفتی لیبی، صادق الغریانی، تشریف بیش از یک بار حج و عمره را - از این رو که به اقتصاد سعودی کمک می‌کند - جایز نشمرد. وی مضرات ادای مجدد حج و عمره را از منافع آن بیشتر دانسته و یادآوری کرده است که وی مسئولیت این فتوا را در برابر خداوند متعال می‌پذیرد.

نتیجه‌گیری

لیبی از کشورهای مغرب اسلامی است که از جهات متعددی - مانند داشتن ذخایر عظیم انرژی، موقعیت ژئوپلیتیکی و مبارزات مردم این سرزمین با استعمارگران -

دارای اهمیت است. از چگونگی حجگزاری مردم تا تسلط دولت عثمانی بر این سرزمین اخبار چندانی در منابع انعکاس نیافته است.

در قرون اخیر، زائران لیبی با چالش‌های متعدد داخلی و خارجی مواجه بوده‌اند. دوری راه، گرمی هوا، کمبود آب شیرین، حملات به کاروان‌های حج و ناامنی در مقاطعی از چالش‌های حجگزاری در بعد داخلی بوده است. اشغال نظامی لیبی از سوی ایتالیا و نیز اشغال آن توسط نیروهای متفقین در جنگ جهانی دوم، ناامنی و مشکلات ناشی از حضور استعمارگران در لیبی تا پیش از استقلال این سرزمین در نیمه قرن نوزدهم میلادی از چالش‌های دیگر حجگزاری مردم لیبی در بعد خارجی بود. همچنین در دهه‌های اخیر، مناسبات تیره دولت لیبی با آل سعود در عربستان، موجب سختگیری به حجاج لیبیایی شده است. با فروپاشی دولت معمر قذافی، دوران جدیدی از بحران سیاسی در لیبی آغاز شد و همزمان دولت وفاق ملی در غرب لیبی به مرکزیت طرابلس و در شرق آن، خلیفه حفتر - که از سوی عربستان حمایت می‌شود - امور را در دست گرفته‌اند. دخالت دولت‌های ذی‌نفع در امور داخلی لیبی و تنش‌های مستمر در این کشور، بی‌تردید در حجگزاری مردم آن تأثیرگذار بوده است.

منابع

۱. ابن بطوطه (۱۴۱۷ق.)، رحلة ابن بطوطه (تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار)، تحقیق عبدالهادی تازی، رباط، اکادیمیه المملکه المغربیه.
۲. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۴۱۲ق.)، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، به کوشش محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا و نعیم زرزور، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۳. ابوحاتم تیمی (۱۴۱۷ق.)، السیره النبویه و اخبار الخلفاء، بیروت، الکتب الثقافیه.
۴. الشرق و الغرب فی مدونات الرحالة العرب و المسلمین، ابوظبی، دارالسویدی، ۲۰۰۵م.
۵. امیرشاهی، ذوالفقار (۱۳۷۷)، لیبی، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.

۶. بارونی، ابوالریع سلیمان (۱۳۵۷ق. / ۱۹۳۸م.)، مختصر تاریخ الاباضیه، تونس.
۷. باسورث، ادموند (۱۳۸۱ش.)، سلسله‌های اسلامی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۸. بیات، عزیزالله (۱۳۸۴)، تاریخ تطبیقی ایران با کشورهای جهان، تهران، امیرکبیر.
۹. تاریخ مسلمانان آفریقا.
۱۰. جعفری، یعقوب (۱۳۷۱)، خوارج در تاریخ، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۱. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ش.)، راه حج، تهران، زیتون سبز.
۱۲. حلیمی، غلام‌سخی (۱۳۸۲)، رسانه و جنبش‌های اسلامی معاصر، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۱۳. خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۳۹۶.
۱۴. خبرگزاری شبستان، ۲۹ شهریور ۹۹.
۱۵. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی: زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۱۶. رادولف پیترز (۱۳۶۵)، اسلام و استعمار، ترجمه محمد فرقانی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۷. روزنامه الشرق الاوسط، چاپ لندن.
۱۸. روزنامه مشرق، تاریخ انتشار: ۱۳ مهر ۱۳۹۴.
۱۹. زکی یمانی، احمد (۱۴۲۸ق.)، موسوعة مكة المكرمة و المدينة المنورة، به كوشش عباس صالح طاشكندی، ریاض، مؤسسه الفرقان.
۲۰. صلابی، علی محمد (۱۹۹۲م.)، الثمار الزكية للحركة السنوسية في ليبيا، المملكة الليبية.
۲۱. صلابی، علی محمد، تاریخ حركة السنوسية في أفريقيا
۲۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، بیروت، دارالتراث، چاپ دوم.
۲۳. عبدری، محمد (۱۴۲۶ق.)، رحلة العبدري، به كوشش علی ابراهیم كردی، دمشق، دارسعدالدين.

۲۴. قشطاط، محمد سعيد (۲۰۰۳م)، لیبیون فی الجزیرة العربیة، ریاض، الدار العربیة للموسوعات.
۲۵. کردی، محمد طاهر (۱۴۲۰ق.)، التاریخ القویم لمکة و بیت الله الکریم، تصحیح عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر.
۲۶. موثقی، سیداحمد (۱۳۷۹)، جنبش های اسلامی معاصر، تهران، سمت، چاپ دوم.
۲۷. ویکی پدیا، دانشنامه آزاد.
۲۸. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی تا)، تاریخ یعقوبی، ج ۲، قم، اهل بیت (ع).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی